

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

Prof. Rajani Shikhare

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH - Prof. Rajani Shikhare

Publisher	:	Anand Prakashan, Jaisingpura, Aurangabad.(M.S) Cell : 9970148704 Email: anandprakashan7@gmail.com
©	:	Author
Typeset At	:	Anand Computer Aurangabad.
Edition	:	December 2020
ISBN No	:	978-93-90004-07-2
Cover Design	:	Aura Design Mumbai.
Printed At	:	Om Offset Aurangabad.
Main Distributor	:	Anand Book Depot Jaisingpura, Aurangabad - 431004
Price	:	₹ 120 /-

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

INDEX

Sr.No	Title	Page. No
01.	विनय मिश्र की गज़लों में राजनीतिक चेतना - प्रो.रजनी शिखरे	07-09
02.	संत साहित्य में विवस्था का विरोध - राजाराम बाबासाहेब जाधव	10-12
03.	स्वातंत्र्योत्तर भारत की विसंगतियों का महत्वपूर्ण दस्तावेज : 'पूरब खिले पलाश'-संतोष नागरे	13-17
04.	होय ! लेखक घडवता येऊ शकतो - डॉ. समाधान इंगळे	18-21
05.	अण्णाभाऊ यांची लोकनाट्ये - डॉ.संदीप अ.बनसोडे	22-26
06.	“आधुनिक कुटूंब व्यवस्थेतील नाते संबंधातील द्वंद्वावर भाष्य करणारे नाटक - नथिंग टु से” - डॉ. संदिप बनसोडे	27-29
07.	Realism In R.K.Narayan's Novel 'The GUIDE' - Dr.V.S.Bandal	30-38
08.	Absurd Elements in Harold Pinter's 'The Birthday Party', The Caretaker and The Homecoming. - Jadhav Arun Malhari	39-41
09.	Global and International Evidence-Based Library Activities and Demand of Health Librarians - R.B. Pagore	42-52
10.	Study of Second ARC's view on Police Reforms. - Hanmant B.Helambe	53-57
11.	Capital Formation In Agricultural Sector - Mr B. S Jogdand	58-61
12.	'Farmer suicide a social problem' - Mr. R. B. Kale	62-66
13.	The Role of Opposition Party In Indian Democracy. - Dr. S.N. Satale	67-71
14.	Impact of E-Commerce in Rural India - Dr. Waykar Vivek	72-77
15.	A Study of Commercial Agriculture: Issues and Challenges before ancestor agriculture in India. - Sandip B. Vanjari	78-82
16.	Synthesis, Characterization and Antimicrobial Analysis of Some New Pyrimidines Containing Pyrazole Moiety. - Amol J. Shirsat*, Balaji D. Rupnar, Sunil S. Bhagat	83-88

अण्णाभाऊ यांची लोकनाट्ये

डॉ.संदीप अ.बनसोडे

मराठी विभागप्रमुख,

र.भ.अट्टल महाविद्यालय गेवराई, जि.बीड

भ्रमणध्वनी दृ ९३२६२२८६८६

sandeepabansode07@gmail.com

अण्णाभाऊंच्या काळात देशांतर्गत अनेक प्रश्नांनी देश ढवळून निघत असताना भाषावार प्रांत रचनेचा प्रश्नही अत्यंत महत्वाचा असल्याने जटील बनत चालला होता, नेमके यावेळी मोरारजीभाई देसाई यांचे नेतृत्व गुजरातच्या बाजूने उभे राहिले आणि आज देशाची आर्थिक राजधानी म्हणून ओळखली जाणारी मुंबई ही महाराष्ट्रापासून तोडून गुजरात राज्याला जोडण्यासाठीचे सर्व प्रकारचे गंदे राजकारण केले गेले. मात्र अण्णाभाऊंनी सर्व शक्तीनीशी या अन्यायविरुद्ध दंड थोपटत शाहीर अमरशेख, शाहीर गवाणकर यांच्या मदतीने लालबावटा या कलापथकाच्या माध्यमातून उभा महाराष्ट्र पिंजत मुंबई ही महाराष्ट्राचं काळीज कसं आहे हे पटवून दिले. अण्णांच्या या कलापथकासाठी वापरलेल्या संहितेचा फटका तत्कालीन महाराष्ट्र आणि मोरारजी देसाई यांना बसला सुडाच्या भावनेने सत्येचा गैरवापर करत त्यांनी पोलिसांचा ससेमिरा अण्णाभाऊंच्या मागे लावला. कलापथकाचा कार्यक्रम सादरीकरणाची बंदी शासनाने केली. पण तरीही भाऊ डगमगले नाहीत. त्यांनी लागलीच लोकनाट्याचा आधार घेत आपली प्रतिभा मायबाप रसिकांसमोर आणली. इतकेच नव्हे तर शासनाला आव्हान देत 'माझी मुंबई' हा कार्यक्रम साडेतीन ते चार लाख मराठी कामगारांसमोर सादर केला, त्यावेळी रसिकांना अभिवादन करून म्हणाले, "रसिक हो मायबाप सरकारने आपल्या तमाशाला बंदी घातली आहे, म्हणून आज आपल्याला तमाशा करता येणार नाही, तेव्हा आज आपण लोकनाट्य सादर करणार आहोत". भाऊंच्या या आव्हानानंतर टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला. अण्णांना तमाशा सादर करताना प्रत्यक्ष पकडायचे व अटक करायची अशी स्वप्न पाहणाऱ्या पोलिसांचाही हिरमोड झाला.

लोककलेच्या नेहमीच्या पध्दतीप्रमाणे मावशी, गण, गवळण, कृष्ण, राधा, नर्तकी, या सर्व बाबींना फाटा देत संघर्षाने भरलेले, विज्ञाननिष्ठ व परिवर्तशील संहिता असलेले लोकनाट्य पाहून रसिक बेहद खुश झाले सोबतच लोकसमुहाचा प्रश्न जनसमुहाला सुखावून गेला. चटकदार संवाद, विनोदी सोंगाड्या, सुसंगत ताल, लय, आशयघनता व सर्वात महत्वाचे म्हणजे आधुनिकता या सर्वांचा भरणा असलेली संहिता असो की लावणी ही रसिकांना भुरळ तर घालतच होती सोबतच अंतर्मनात विचारांचे काहूर मांडत होती एक प्रकारे वादळ निर्माण करत होती. 'माझी मुंबई' या लोकनाट्याची बंदी १५ जाने. १९५० रोजी उठली व शासनाकडून कायदेशीर सादरीकरणाची परवानगी मिळाली.

यासंबंधी विचारवंत डॉ. गुरव म्हणतात, "अण्णाभाऊंनी तमाशाचे केलेले परिष्कृतरूप म्हणजे लोकनाट्य होय. अण्णांनी तमाशा या कलाप्रकाराला लोककाळ परिस्थिती या संदर्भानुसार नवे रूप दिले. म्हणूनच लोकनाट्य म्हणून ते सर्व परिचित झाले. सर्वप्रिय झाले, जुन्या तमाशाच्या परंपरागत लोककलेला लोकनाट्य ही अण्णाभाऊंनी दिलेली नवी परीमिती आहे."

गुर्व यांच्या मांडणीतून तर अण्णांची प्रग्लभता लक्षात येतेच सोबतच समयसुचकतेचा त्यांनी केलेला वापर हा त्यांच्या प्रतिभेला एक वेगळीच झालर प्राप्त करताना दिसतो. कारण तमाशाचे 'लोकनाट्य' असे रुपांतर करुन विद्रोह करत अण्णांनी त्यावेळी लोकजागर केला नसता तर देशाच्या आर्थिक राजधानी असलेली आपली मुंबई ही आज गुजरात राज्याची झाली असती. हे नाकारुन चालणार नाही. त्यामुळे मुंबईच्या राजधानीचा शिरपेच महाराष्ट्र राज्याच्या पगडीत रोवण्याचा मान अण्णांभाऊ नामक शाहिराला द्यावाच लागेल.

यासंबधी वर्णन करताना डॉ. गंगाधर पानतावणे लिहितात, "थिअेटरात अडकून पडलेला तमाशा लोकनाट्य म्हणून मैदानात हजारो लाखो लोकांच्या समोर नव्या डौलाने आणला तो अण्णाभाऊ साठे यांनीच म्हणूनच या सर्व विद्रोहाचे पाणी पेटविण्याचा विराचा महाराष्ट्र शतशः ऋणी आहे"

अण्णांचा हा विद्रोह स्वतःच्या जगण्यासाठीचा नव्हता न तो स्वतःवरील झालेला अन्याय दूर करण्यासाठीचा होता. तो होता माणुसकीचा माणसाला जगण्या-जगविण्यासाठी बळ देण्याचा मुंबई नामक उहर्जेचा ही उहर्जा जर कोणी काढून घेणार असेल तर वाट्टेल ते झाले तरी बेहतर पण ही ऊर्जा काढून घेणाराला रोखण्याचा. आणि यात अण्णाभाऊ यशस्वी झाले ते त्यांच्या "माझी मुंबई" च्या रुपाने.

यासंबधी विवेचन करताना विटेकर हे विचारवंत लिहितात, "अण्णाभाऊंनी आपल्या नव्या तमाशाला लोकनाट्य हे संयुक्तीक नावं दिले. हे लोकनाट्य चांघापासून ते बांधापर्यंत हजारां लोकांसमोर रंगभूमिवर उभे राहिले. लाखो लोकांनी ते पाहिले. सुशिक्षित, जमिनदार, मध्यमवर्गीय, आदीवासी, शेतकरी, कातकरी तसेच वकिल, डॉक्टर, प्रोफेसर संत, पुढारी या सर्वांनीच ते पाहिले, त्यांना ते आवडले. म्हणजेच महाराष्ट्रातील समग्र वर्ग या लोकनाट्यांने ढवळून काढला कारण, अण्णाभाऊंच्या तमाशात महाराष्ट्रीय माणसाच्या हृदयाला भिडणारे व त्यांच्या मनाची पकड घेणारे असे गुण खात्रीने होते"

पुर्वी तमाशा म्हटले की, उच्चभ्रू सुशिक्षित लोकांच्या कपाळावर आठ्या निर्माण करणारा प्रकार होता. (या आठ्या केवळ लोकांना दाखविण्यापुरत्या मर्यादित होत्या इतर वेळी सर्वात जास्त हिच मंडळी तमाशाला गर्दी करायची हा भाग वेगळा) कुलीन आणि घरंदाज स्त्रीच्या तर कानावर ढोलकी, तुणतुणे याचा आवाज पडणेही निषिद्ध मानले जात असे आणि याला कारण काय तर तमाशा करणारे कलावंत हे मागासवर्गीय तसेच त्यात असलेले अश्लील संवाद यामुळे तमाशा म्हणजे बहिष्कृत असलेली आणि शासनाने सूड उगवावा तसे कायद्याने या केलेला बंदी आणलेली मात्र आपल्या प्रतिभेच्या जोरावर तमाशाचे लोकनाट्यात रुपांतर करुन ख्या अर्थाने राष्ट्रीय प्रवाहातील जनजागृतीचे एक महत्त्वाचे साधन बनवले. म्हणूनच समिक्षक कृष्णदेव उपाध्याय हे अण्णांचे कौतुक करताना म्हणतात, "लोकनाट्य की भुमिका जब साहित्यीक निकषपर आती है तब एक बात जरूर सामने आती है की, अण्णाभाऊ साठे जैसे प्रतिभाशाली कलावंतोने उसका स्वरुप बदलकर लोक नाट्य को सृजनसंबंध तथा राष्ट्रीय प्रवाह मे जुडा दिया है।"

एकाचवेळी मनोरंजन, प्रबोधन आणि जागृती असा त्रिवेणी संगम साधणारा अण्णाभाऊ हा महाराष्ट्रातील एकमेव 'लोकनाट्यकार' आहे मात्र आपल्या मराठी समिक्षकांनी त्यांना दिवाकरांसारखी 'नाट्यछटाका' अशी उपाधी लावण्याची तसदी घेतली नाही ही बाब और आहे. खरे तर अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्याचा प्रथम उद्देश समाजजागृती आणि असलाच तर दुसरा उद्देश हा मनोरंजनाचा होता हे नक्की.

अण्णाभाऊंच्या काही लोकनाट्यांचा आपण उहापोह घेतल्यास लक्षात येते की, त्यांच्या बहुतांश लोकनाट्यात सामाजिक बांधीलकी आणि प्रभावी व प्रबळ अशी राष्ट्रवादी भावना आहे ती जशास तशी तेवत ठेवूनच त्यांनी आपल्या लोकनाट्याचे स्वरुप बनवले. यासंबंधाने डॉ. परांजपे लिहितात,

“अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्याची संहिता ही समर्पक आकृतीबंधात बांधलेली असून त्यासाठी अण्णांनी विषय व आशयही अनुरूप निवडले आहेत. सोबतच भाषाशैली आणि प्रभावी निवेदनाने संवादाला कलाटनी देणारे स्वरूप साधले असून समाज प्रबोधनाचे ते वास्तवमूर्त रूप आहे.”

अण्णाभाऊंनी एकूण १५ लोकनाट्ये लिहिली असल्याचे म्हटले असले तरी आज घडिला मात्र त्यापैकी फक्त ११ लोकनाट्येच अभ्यासकांना उपलब्ध आहेत ती कालानुक्रमे पाहिल्यास अशी आहेत ‘अकलेची गोष्ट’ - १९४५, ‘खार्पया चोर’ दृ १९४६, ‘दे.भ.घोटाळे’ दृ १९४६, ‘निवडणूकीत घोटाळे’ दृ १९४६, ‘शेटजीचं इलेक्शन’ दृ १९४६, ‘बेकायदेशीर’ दृ १९४७, ‘माझी मुंबई’ दृ १९४८, ‘मुक मिरवणूक’ दृ १९४९, ‘लोकमंत्राचा दौरा’ दृ १९५२, ‘पुढारी मिळाला’ दृ १९५२, ‘बिलंदर बुडवे’ दृ १९५३, अण्णाभाऊंनी जी लोकनाट्ये लिहिली ती केवळ अगदी सहजासहजी नाही तर यासाठी त्यांना बापु साठे यांच्या तमाशा मंडळातील काम केल्याचा अनुभव येथे कामी आला. आणि मग त्यांनी लेखक, कलावंत, दिग्दर्शक व संयोजक अशा लोकनाट्याच्या सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडल्या.

अण्णाभाऊंच्या काही लोकनाट्याविषयी आपण थोडक्यात जाणून घेवू.

अकलेची गोष्ट - अण्णाभाऊंचे हे पहिले लोकनाट्य १९४६ साली रंगमंचावर सादर झाले. कार्लमार्क्सच्या सिध्दान्ताला कुठलेही गालबोट न लागू देता रसिकांपर्यंत त्यांचे विचार पेरण्याचे कसब अण्णांनी येथे यशस्वीरित्या पेलल्याचे दिसते.

‘खार्पया चोर’ - १९४६ साली लिहिलेल्या या लोकनाट्याची लेखनाची पार्श्वभूमी म्हणजे ग्रामीण जमिनदार आणि शेत सावकार हे गरीब जनतेचे शोषक म्हणून अण्णांना त्यांचा मनस्वी राग आहे. हा राग त्यांनी लुबाडण्याचा सावकाराला हास्यास्पद बनवून उतरविला असल्याचे लोकनाट्यात दिसते. विनोदी पध्दतीच्या सादरीकरणामुळे हे लोकनाट्य तत्कालात खुपच प्रसिद्धी पावले होते. यातील मुख्य भूमिका खार्पया चोराची जी अण्णाभाऊ स्वतः करित असत. आणि त्यांनी साकारलेल्या विनोदी भूमिकेला प्रेक्षकांनी भरभरून दाद दिल्याचे दाखलेही मिळतात यावरून अण्णांचा अभिनयही दांडगा होता हेही सिद्ध होते.

देशभक्त घोटाळे : १९४६ साली लिहिलेले हे लोकनाट्य हे तत्कालीन काँग्रेसमध्ये काम करणाऱ्या पुढ्याच्या नावावर आणि जीवनावर बेतलेले असून घोटाळे हे स्वार्थी आणि दांभीक वृत्तीचे व्यक्तिमत्व आहे. आपला राजकिय संपर्क वाढवा यासाठी ते सतत प्रयत्नशील असतात, आणि यासाठी कितीही ढोंगी आणि खोटे वागण्याची त्यांची तयारी आहे. खरे तर ते आपली प्रतिमा उजळण्यासाठी ज्या ग्रामीण भागात फिरतात तिथल्या समस्यांची त्यांनी थोडीही जाण नाही. त्यातच गावातीलच पूतळा नावाची जागृत स्त्री त्यांना विविध प्रश्न विचारून त्यांना निरुत्तर करते व देशभक्त घोटाळे गावात थट्टेचा विषय बनतात.

सामाजिक जीवन जगत असताना आणि काँग्रेस म्हणून काम करत असताना अगदी कुठल्याही राजकिय पक्षाची भीती त्यांना कधीही वाटली नाही आणि आपला विरोध त्यांनी कायम आपल्या लेखनातून व्यक्त केला. अण्णाभाऊंना जे मांडायचे ते लिहून झाले आणि त्यांना असे वाटले की जे मांडले त्यात काही बाबी मांडायच्या राहून गेल्या तर अशावेळी ते राहून गेलेल्या बाबी पुन्हा लोकनाट्यामध्ये आणल्याशिवाय राहत नसत.

उदा. देशभक्त घोटाळे या लोकनाट्यानंतर त्यांनी पुन्हा एकदा निवडणूकीत घोटाळे नावाचे लोकनाट्य लिहिले.

निवडणूकीत घोटाळे: या लोकनाट्यामध्ये घोटाळे निवडणूकीत उभे राहतात आणि निवडणूकीच्या धामधुमीत अनेक घोटाळे करतात, गबाळ्यासारखे वागतात, हास्यास्पद भाषणामध्ये बोलतात त्यामुळे मतदार आणि गावातील

पाटील यांच्या थेटचा विषय ठरतात असे अगदी विनोदी पध्दतीने त्यांनी येथे मांडणी केली असून डाव्या जनवादी भूमिकेचा उदो उदो करून काँग्रेस कार्यकर्त्यांना सर्वासमोर उघडे पाडणे हा आपला उद्देश ते खुबीने साध्य करताना दिसतात.

शेटजींचं इलेक्शन : हे भाऊंचे १९४६ साली लिहिलेले लोकनाट्य एकिकडे देशाला नेमकेच स्वातंत्र्य प्राप्त झालेले आणि त्यानंतर लगेचच स्वतंत्र भारत देशाची लोकशाही संरचना असलेली निवडणूक होवू घातलेली पण या निवडणूकीत कशा प्रतिनिधींना संधी मिळाली याचा उपरोध त्यांनी या लोकनाट्यात मांडला आहे त्यातच काँग्रेस हा भांडवलदार पैसेवाल्यांचा पक्ष तर कम्युनिष्ट मात्र गोरगरीब जनतेचा पक्ष आहे हे पटवून देण्याचे काम अण्णांनी या लोकनाट्यात केल्याचे दिसते.

निवडणूक जवळ येताच काँग्रेस कमेटीच्या ऑफिसमध्ये शेकडो अर्ज येतात. परंतु काँग्रेस अध्यक्ष सखाराम बापू पाटील त्यातील मकरचंद्र नावाच्या मारवाड्याच्या अर्जाची निवडीसाठी शिफारस करतात. आणि महत्वाचे म्हणजे हा मारवाडी स्वातंत्र्य युद्धात ब्रिटीशांना मदत करणारा त्यांची बाजू घेणारा आहे. तो व्यापारी आहे, काळाबाजारी आहे तरीही स्वातंत्र्योत्तर पहिल्याच निवडणूकीत तो काँग्रेस पक्षाचा अधिकृत उमेदवार होतो कारण त्याने पक्षनिधी ५०,००० रुपये कबुल केले आहेत आणि तो देईलही ही अध्यक्ष महोदयांना खात्री आहे.

बेकायदेशीर: बेकायदेशीर हे लोकनाट्य जरी १९४७ म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर एक वर्षांनी आले असले तरी झालेल्या निवडणूकीनंतरच्या परिस्थितीवर प्रकाश टाकणारे असे हे लोकनाट्य आहे. पैशाच्या जोरावर शेट मगरचंद्र हे निवडून येतात. त्यांना मंत्रीपद मिळते. आणि मग आपले वर्गीय हितसंबंध सांभाळण्यासाठी रघुनाथमल या मिल मालकाच्या कामगारांचा संप ते बेकायदेशीर कसा ठरवितात, कामगारांचा हक्क कसा डावलतात आणि याचा परिणाम म्हणून कामगार कसे यांच्या विरोधी उठाव करतात, व शेवटी घाबरून कामगारांच्या मागण्या कशा मान्य केल्या जातात या सर्व बाबींवर अतिशय मार्मिक लेखन करण्यात अण्णाभाऊ यशस्वी झाले आहेत.

माझी मुंबई: माझी मुंबई हे लोकनाट्य म्हणजे अण्णाभाऊ यांच्या लेखनातील मानाचा तुरा आहे असे म्हटल्यास गैर ठरणार नाही. १९४८ साली लिहिलेल्या या लोकनाट्याने अनेकांना परिवर्तनाची नांदी प्रयत्न केल्यास येऊ शकते आणि मानवाने प्रयत्न केल्यास कुठलीही बाब अशक्य नाही याबद्दलचे प्रोत्साहन दिले. १५ जानेवारी १९४९ रोजी पोलिस कमिश्नरची रितसर परवानगी असतानाही या लोकनाट्यावर मोरारजी भाईंनी बंदी हूकूम काढला होता मात्र त्यांचा हूकूम झुगारून शूर कलावंतांनी कामगार मैदानावर लाखो कष्टकऱ्यांसमक्ष या लोकनाट्याच्या प्रयोगाचे सादरीकरण केले. आणि प्रेक्षकांवर अशी भुरळ घातली की कलावंताना पकडून न्यायला येण्यापासून जमावाने पळवून लावले.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये माझी मुंबई या लोकनाट्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या चळवळीमध्ये अण्णांच्या सोबत शाहीर अमरशेख, कुसुमाग्रज वि.वा.शिरवाडकर, ग.त्र्य.माडखोलकर, प्र.के.अत्रे, शाहीर गवानकर, नारायण सुर्वे, आणि प्रबोधनकार ठाकरे यांचाही समावेश होता.

माझी मुंबई या लोकनाट्याविषयी विचारवंत विटेकर म्हणतात, “शेटजी आणि विष्णू यांचा झगडा असून विष्णूचा जय म्हणजे महाराष्ट्राचा जय असे सूत्र आहे ”

पुढारी मिळाला: १९५२ साली पु.ल.देशपांडे यांनी पुढारी पाहिजे या नावाचे लोकनाट्य लिहून राष्ट्र दलाला दिले या लोकनाट्याचा उत्तर म्हणून अण्णाभाऊ यांनी ‘पुढारी मिळाला’ हे लोकनाट्य लिहिले होते. स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेसचे विघटन झाले आणि त्यातून अनेक पक्ष निर्माण झाले. काँग्रेस, सेवादल, राष्ट्रसेवादल, आर.एस.एस. अशा अनेक पक्षांनी आपला प्रचार कलापथकाद्वारे सुरू केला. ही सर्व कलापथके मनोरंजनाची कामे मोठ्या खुबीने करत असत. या सर्व पार्श्वभूमीवरच आधारलेले ‘पुढारी मिळाला’ चे कथानक आहे. कृष्णाकाठच्या वाघीरे हा गावातील अनेक पुढार्यांच्या

येण्यामुळे बेचैन होतो. आणि म्हणून यावर काय उपाय शोधता येईल याबद्दल सर्वांना एका स्टेजवर बोलावता येईल का याचा विचार करतो व सर्वांना एकत्र आणतोही मात्र सर्व पुढारी मंडळीची स्टेजवरील भांडणे पाहून सर्व जनता चिडून जाते. त्यातच जांभुळ वाडकर मास्तर तर वेडाच होतो व तो हरभरे खा, आम्हाला मते घ्या, तुमचा विजय असो असे काही बाही असंबंध बडबडत रहातो. या लोकनाट्याबाबत शाहीर अमर शेख म्हणतात, "ते सत्तू शेतकरी कामर्क्यांचा नायक यालाच आपला नेता मानतात. अण्णाभाऊंनी सत्तूचे केलेले वर्णन क्रांतीसिंह नाना पाटलाच्या क्रांतीकारी निःस्वार्थी व्यक्तीमत्त्वाची आठवण करून देणारे आहे असा या लोकनाट्याचा विनोदी आणि धिरगांभिर स्वरूपाचा विषय आहे. अण्णाभाऊंच्या लेखणीने उजाळलेले ते आदर्श लोकेनेत्याचे चित्र आहे."

या लोकनाट्याकडे पाहिल्यानंतर असे वाटते की, राजकारण हा अण्णांचा अतिप्रिय असा विषय आणि समाजातील दंभिकता ही राजकारण्यांमध्ये कशी ठासून भरलेली आहे याचे भान ते प्रेक्षकांना करून देतात म्हणजेच केवळ मनोरंजन हा उद्देश अण्णांचा कधीच राहिलेला नाही तर मनोरंजनासोबतच रोजच्या जीवनात येणाऱ्या समस्यांना ते रसिक प्रेक्षकांसमोर मांडत असल्याने त्यांची लोकनाट्ये लोकांना आवडत असत.

एकूणच अण्णांच्या लोकनाट्याबद्दल असे सांगता येईल की, प्रामुख्याने ही लोकनाट्ये मार्क्सवादी विचारधारेने व्यापलेली आहेत सोबतच जीवनाच्या सर्व घडामोडीचे अंतिम ध्येय म्हणजे समाज परिवर्तन हे ध्येय अण्णांनी निश्चित केल्याचे दिसते. कलेसाठी कला म्हणणाऱ्या प्रस्थापितांच्या विरोधात अण्णाभाऊंचे लोकनाट्यलेखन उभे आहे. त्यामुळेच अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्याला त्याकाळचे विषय, आशय, संदर्भ व मर्यादा असल्या तरी हे विषय आजही तेवढे नविन व आजच्या घडामोडीशी सुसंगत वाटतात.

विनोद उपहास आणि मनोरंजन या तीन गुणांनी व्यापलेला परंपरागत तमाशा "अण्णांनी उभाच्या उभा आपल्या प्रासादपूर्ण शैलीत बसवून त्याचे लोकनाट्य बनविले. याबाबतीत डॉ. गुस्व म्हणतात," अण्णाभाऊंनी तमाशाच्या घोड्याचे तोंड उलट्या दिशेने फिरविले, तमाशाचे लोकनाट्य असे रूपांतर केले. अण्णाभाऊंनी तमाशा परंपरेत सर्वांगाने मन्वंतर घडविले. आजच्या मराठी तमाशाच्या इतिहासात अण्णाभाऊंच्या इतका सर्वार्थाने श्रेष्ठ दर्जाचा कलावंत मराठी तमाशाला लाभला नाही, असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. उमाबापूचे तमाशातिर्मितीतील अग्रस्थान, पट्टे बापुरावांची प्रसिध्दी, आजच्या कलावंतांनी तमाशाला मिळवून दिलेली राष्ट्रीय प्रतिष्ठा हे सारे धरुनही परंपरागत तमाशा कलेचा उध्दारकर्ता म्हणून अण्णाभाऊंचे नांव मराठी शाहीरी वाड्.मयाच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहावे एवढे मोलाचे आहे."

संदर्भ :

१. मराठीचे लोकनाट्य तमाशा कला आणि साहित्य दृ नामदेव व्हटकर, यशश्री प्रकाशन.
२. असे होते अण्णाभाऊ साठे दृ वि.ब.विटेकर, छाया प्रकाशन, पुणे.
३. लोकनाट्याची परंपरा दृ वि.कृ.जोशी, ठोकळ प्रकाशन, पुणे
४. अण्णाभाऊ साठे समाज विचार व साहित्य विवेचन दृ डॉ.बाबूराव गुस्व, लोकवाड्.मयगृह मुंबई.
५. लोकसाहित्य की भुमिका दृ कृष्णदेव उपाध्याय साहित्यभवन इलाहाबाद.
६. माणूस कलावंत आणि समाज दृ नारायण सुर्वे, पाप्यूलर प्रकाशन, मुंबई.
७. अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाड्.मय दृ प्रा.एम.पी.गांदेकर यांचा डॉ. बा.आं.म.विद्यापीठ औरंगाबाद यांना सादर केलेला शोधप्रबंध.

